

Організація підпільної повстанської мережі в Україні в 1921 році та Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет

У статті на основі раніше засекречених документів радянських органів держбезпеки висвітлюється створення, діяльність та ліквідація Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету в Києві у 1921 році. Наголошується, що його організаторами та найбільш активними учасниками були представники української інтелігенції. Невдоволені національною політикою радянської влади, вони намагалися підняти загальноукраїнське антибільшовицьке повстання й відновити УНР.

В статье на основе раніше засекреченных документов советских органов госбезопасности освещается создание, деятельность и ликвидация Всеукраинского Центрального Повстанческого Комитета в Киеве в 1921 году. Отмечается, что его организаторами и наиболее активными участниками были представители украинской интеллигенции. Недовольные национальной политикой советской власти, они пытались поднять всеукраинское антибольшевистское восстание и возобновить УНР.

The article is based on previously classified documents of the Soviet KGB that covers the foundation, activities and liquidation of the Ukrainian Central Insurgent Committee in Kiev in 1921. It is stressed that the organizers and most active participants were representatives of Ukrainian intelligentsia. Dissatisfied with national policy of Soviet power, they tried to raise all-Ukrainian anti-Bolshevik uprising and restoration in power of UPR.

Історія повстанства в контексті військової історії України до сьогодні залишається однією із найменш вивчених сторінок Української революції 1917–1921 років. Це в повній мірі стосується виникнення та діяльності Всеукраїнського Центрального Повстанського Комітету (далі — ВУЦПК), його участі в підготовці загальноукраїнського антибільшовицького повстання у 1921 році.

Довгий час історики не мали однозначних відомостей про діяльність ВУЦПК. У радянській літературі він здебільшого згадувався як Цупком — Центральний український повстанський комітет (при цьому його нерідко плутали з Цупкомом 1920 р.). Називалися різні версії створення ВУЦПК, що пов'язувалося з: 1) ініціативою Уряду УНР; 2) діяльністю УВО, яка в цей час розгортала свою підпільну мережу в Західній Україні; 3) антибільшовицькою підпільною роботою київської інтелігенції. Не було єдності серед істориків також щодо постаті засновника ВУЦПК (згадувалися імена Ф. Наконечного, О. Думіна, І. Андруха). Занадто уривчастими були також дані про безпосередню діяльність ВУЦПК і це наштовхувало окремих дослідників на думку, що ВУЦПК був фіктивною організацією вигадано самими чекістами для покарання української національно свідомої інтелігенції.

Окремі згадки про створення та діяльність ВУЦПК зустрічається в радянській та діаспорній історіографії¹. Однак праці представників обох вищеназваних історіографічних напрямків «грішать» значною кількістю помилок, неточностей або перекручень. Коли у першому випадку це зумовлювалося ідеологічними причинами, то в другому — відсутністю або обмеженістю документальної бази. На відміну від діаспорних, радянські історики мали доступ до документів органів держбезпеки, а відтак їхні дослідження переважають з погляду фактологічного наповнення. Водночас, радянська історіографія трактувала українське повстанство виключно як «політичний бандитизм» або «контрреволюцію», що негативно відображалось на їхній об'єктивності. Поєднуючи правдиві факти та відверту брехню, радянські історики намагалися дискредитувати Головного отамана військ УНР С. Петлюру та весь український національно-визвольний рух.

Більш науковими та інформативними є праці сучасних українських дослідників В. Василенка, В. Сідака, І. Срібняка, А. Стегнія, О. Шатайла та ін., підготовлені на основі документів радянських спецслужб та уенерівських повстанських органів². Однак історія ВУЦПК в них здебільшого висвітлюється в кон-

тексті діяльності закордонних органів УНР, підготовки загальноукраїнського повстання 1921 р., діяльності радянських органів держбезпеки. Водночас, станом на сьогодні не має жодного комплексного дослідження, присвяченого безпосередньо ВУЦПК. Відтак, своєю публікацією ми ставимо завдання на основі 17-томної архівно-слідчої справи «ЦУПКОМ» із Галузевого державного архіву Служби безпеки України та надбань історіографії максимально повно висвітлити процес виникнення, діяльність ВУЦПК, а також викриття цього повстанського центру радянськими органами держбезпеки.

Заснування ВУЦПК самі співробітники органів Всеукраїнської чрезвычайної комісії (далі — ВУЧК) пов'язували із особою Ф. Наконечного, який ще в серпні 1920 р. організував на Катеринославщині «Український робітничо-селянський соціалістичний союз». Його мета – об'єднання всіх партизанських загонів в українську армію й звільнення України від більшовицьких окупантів³. У вересні 1920 р. Ф. Наконечного було призначено уповноваженим цивільної влади УНР на Катеринославщині, де він мав зайнятися створенням підпільних українських організацій, що повинні були діяти за вказівками закордонних уенерівських органів⁴.

На початку січня 1921 р. Ф. Наконечний приїхав в Київ й під ім'ям М. Волобуєва влаштувався на службу в Український учений комітет. Там заклав підпільний гурток із представників української інтелігенції. За визначенням чекістів, його учасниками були співробітники закладів національно-культурного характеру та службовці найбільш українізованих в Києві органів влади. Члени гуртка ставили перед собою завдання підготовки кадрів для державних органів та установ на випадок повернення Уряду УНР⁵.

Першими учасниками підпільного гуртка були секретар метеорологічної секції Учбового комітету М. Суходольський, співробітник кооперативного відділу райсоюзу С. Махиня, інструктор шкіл Київського повіту К. Бендрик, старший діловод окружного квартирної управління М. Комар, співробітники Київської поштової контори З. Коротюк і Л. Онищук. Під час

зустрічей вони обговорювали політичну ситуацію в Україні, висловлювали невдоволення національною та економічною політикою більшовицької влади, складали плани налагодження зв'язку із місцевими повстанськими організаціями⁶. Поступово кількість учасників цього гуртка збільшувалася. Його активними учасниками стали також студент-медик Київської вищої школи І. Чепілко та колишній начальник оперативного штабу корпусу Січових стрільців й особа наближена до Є. Коновальця сотник І. Андрух (Авраменко)⁷.

В цьому середовищі й визрів план створення загальноукраїнської антибільшовицької військово-політичної організації — ВУЦПК. За задумом організаторів, комітет повинен був об'єднувати зусилля інтелігенції та повстанських сил і готувати антибільшовицький державний переворот. У разі його успішного завершення ВУЦПК мав перетворитися на центр всієї політичної, військової та цивільної влади в Україні — своєрідний уряд⁸. В одному зі звітів ППШ Ю. Тютюнника наголошувалося: «для цього він (ВУЦПК — Я.Ф.) намагався скористатися загальним незадоволенням селян сучасним становищем і викристалізувати аморфну масу в окремі повстанські організації, зв'язавши які між собою, отримати могутню організацію, проникнуту єдиним духом і єдиним намаганням створити самостійну УНР»⁹.

18 березня 1921 р. в Пролетарському саду в Києві відбулося таємне зібрання підпільників на якому створено ВУЦПК. Його учасниками стали І. Чепілко, Ф. Наконечний, М. Комар, З. Коротюк, С. Махиня, І. Андрух (Авраменко), Л. Онищук, М. Суходольський, І. Данчевський і К. Бендрик. ВУЦПК мав діяти під керівництвом та контролем Уряду УНР, адже успіх повстанської акції його організатори пов'язували із наступом з-за кордону збройних відділів Армії УНР¹⁰. Учасники зібрання постановили підготувати програмний документ ВУЦПК — декларацію, що мала відображати ідеологію цієї організації. Зокрема, в ній мали міститися пункти про антиукраїнську сутність більшовицької влади та заклики до її повалення¹¹. Для проведення планомірної та системної роботи було створено керівний орган ВУЦПК так. зв. «Центральну п'ятірку». До її складу

увійшли І. Чепілко, Ф. Наконечний, С. Махиня, І. Данчевський та О. Грудницький (Вернигора)¹².

Головою ВУЦПК та відповідальним за організаційну роботу став колишній есер І. Чепілко, фельдшер за фахом, а на той час студент-медик, завідуючий центральним розподільником Медичної академії. Уповноваженим з іноземних справ — представник Міністерства внутрішніх справ Уряду УНР Ф. Наконечний (Дністров). Відповідальним за внутрішні справи та інформацію — інструктор з кооперації районної філії Київської губернської спілки С. Махиня. За зв'язок — працівник телеграфу І. Данчевський. З військових справ — член партії українських соціал-демократів (незалежників), а на той час студент юридичного факультету Інституту народної освіти О. Грудницький. Останній потрапив до керівного органу ВУЦПК, оскільки мав контакти із низкою повстанських отаманів, у т.ч. відомим на Київщині Ю. Мордалевичем¹³. Кожен із членів «Центральної п'ятірки» мав дбати також про закладення таємних організацій в селах, волостях, повітах, губерніях. В разі успіху повстання й повалення радянської влади, управління в селах мало перейти до повстанських «трійок» і «п'ятірок», а в повітах — до повітових повстанкомів, що мали підпорядковуватись губернським повстанкомам, а ті в свою чергу — ВУЦПК¹⁴.

Організатори ВУЦПК розглядали можливість надання своєї роботі політичного забарвлення. Так, О. Максименко пропонував, щоб в «Центральній п'ятірці» ВУЦПК були представлені найвпливовіші в Україні політичні партії — Українська соціал-демократична робітничка партія та Українська партія соціалістів-революціонерів. Однак проти надання ознак партійності ВУЦПК виступили І. Чепілко та Ф. Наконечний, які вважали такий крок передчасним¹⁵.

Після організаційного оформлення ВУЦПК до Польщі виїхав уповноважений з іноземних справ Ф. Наконечний. Він мав повідомити керівника ППШ Ю. Тютюнника про створення в Києві ВУЦПК, дізнатися про існування підпільної мережі в Україні, отримати інструкції та фінанси для подальшої роботи¹⁶. Приїзд Ф. Наконечного та його рапорт дещо збентежили прові-

дників УНР. Однак Ю. Тютюнник та С. Петлюра погодилися на те, що ВУЦПК буде вищим військовим і цивільним органом влади в Україні, провідником ідей та виконавцем завдань ППШ¹⁷.

Як відомо, 18 березня 1921 р. між урядами УСРР та Польщі відбулася ратифікація Ризького мирного договору. Це значно ускладнювало діяльність закордонних уенерівських органів та становище української політичної еміграції. Для з'ясування політичної ситуації та налагодження тісніших зв'язків ВУЦПК із закордонними органами УНР в Польщу вирушив інший член ВУЦПК І. Андрух. Перед ним ставилися ті ж завдання, що й перед Ф. Наконечним. Згодом в ході допиту в ЧК І. Андрух докладно переповів зміст розмови з Ю. Тютюнником. Той, ніби то, наголошував, що ВУЦПК має розраховувати на українське військо лише як допоміжну силу, покладаючи основні надії на повстанський рух в Україні. Генерал наказував створювати губернські, повітові та волосні повстанські комітети, налагоджувати контакти з діючими повстанськими загонами. Із завершенням формування повстанської мережі в Україні мав розпочатися антибільшовицький похід частин Армії УНР із Польщі. Водночас, І. Андрух вказував, що під час своєї поїздки до Польщі він переконався в занепаді та деморалізації української еміграції, її нездатності для ведення ефективних державотворчих заходів, а також в наявності конфлікту між Головним отаманом та Ю. Тютюнником. Повернувшись до Києва, І. Андрух продовжив свою діяльність у ВУЦПК. Хоча під час допиту в ЧК стверджував про протилежне¹⁸.

На початку травня 1921 р. із Польщі повернувся Ф. Наконечний, який інформував керівників ВУЦПК про зустрічі із провідниками УНР, офіційне визнання ВУЦПК координатором повстанського руху в Україні, передав отримані інструкції та фінанси¹⁹. Також згадав про суперечки в середовищі української політичної еміграції. Що не особа, то партія, — охарактеризував Наконечний міністрів Уряду УНР. І щодо війська: «Військові також розбились на партії — одна на чолі з Тютюнником, інша

з Петлюрою, а треті взагалі генерали, здається з Грековим — що ведуть боротьбу проти Петлюри»²⁰.

Після офіційного визнання закордонними органами, отримання відповідних інструкцій та коштів, керівники ВУЦПК вирішили розширювати обсяги своєї діяльності цього, посилювати вплив цього повстанського центру на повстанський рух в Україні. Так, уповноважений ВУЦПК з військових справ О. Грудницький відновив зв'язок із отаманом Ю. Мордалевичем²¹, що згодом відіграло фатальну роль в долі останнього. До членів ВУЦПК декілька разів приїжджав посланець Мордалевича священник П. Козловський. Він інформував про створення в селах повстанських комітетів, просив допомоги фінансами, політичними працівниками, деклараціями. В одному з листів Ю. Мордалевич писав про настрої в селі, висловлював бажання брати участь в роботі ВУЦПК, просив передати йому ідеологічні матеріали. Натомість переслав І. Чепілку свої відозви за 1920 р., а також брошуру «Наші змагання»²². Нині її оригінал зберігається в Державному архіві Київської області.

Учасник ВУЦПК К. Бендрик декілька разів їздив на станцію Клавдієво, де встановив зв'язок з повстанським отаманом Ф. Артеменком (Орликом),²³. Під час зустрічі Ф. Артеменко підтвердив, що бореться з більшовиками під національними гаслами, що йому є дорогими інтереси українського народу й він не хоче комуни. Ф. Артеменко погодився підтримувати зв'язок із ВУЦПК та виконувати його розпорядження. Разом з тим, він просив надіслати йому літературу, план подальшої роботи ВУЦПК і декларацію цієї організації²⁴. К. Бендрик закликав отамана утриматися від сепаратних виступів і чекати на загальний наказ.

Після повернення з Польщі Ф. Наконечний виїхав в с. Сокоlecь, що поблизу Козятина для зв'язку із місцевою підпільною організацією. За даними ППШ, вона мала контакти із повстанським отаманом С. Заболотним. Та чекісти випередили Наконечного. Підпільну організацію в Сокоlecьці було викрито, відбулися арешти і навіть розстріли її учасників. Із Козятина Ф. Наконечний вирушив за іншою явкою в Білу Церкву. Під час

зустрічі з місцевими підпільниками обговорювалися питання переїзду керівного органу ВУЦПК в район Білої Церкви, проведення наради керівників ВУЦПК з представників Таращанського й Сквирського повітових повстанкомів, визначення спільного делегата для участі в повстанському з'їзді, що мав відбутися в Холодному Яру²⁵.

Керівники ВУЦПК призначили відповідальних працівників для організації повстанського руху на місцях. Так, отаман Ю. Мордалевич а отримав мандат начальника штабу Північної групи повстанських військ (район Бородянка-Коропостень-Фастів)²⁶. Уповноваженим ВУЦПК з організації повстанського руху в Чернігівській і Полтавській губерніях став співробітник Київського повітового відділу охорони здоров'я Ю. Гринь²⁷. Військовим і цивільним уповноваженим ВУЦПК в Хотівській, Новодмитрівській, Будаївській волостях Київського повіту було призначено М. Черкаса (Чернаша). Останній встановив зв'язок із повстанськими загонами Гайового (Званківський ліс) і Чорного (оперував в районі Трипілля)²⁸.

Членами ВУЦПК в Києві було створено низку явочних квартир для зв'язкових з-поза кордону та місцевих повстанських організацій. Відомо, що закордонні посланці мали прибувати на квартиру З. Коротюка, місцеві підпільники — на квартиру М. Комара²⁹.

ВУЦПК намагався налагодити зв'язок із низкою діючих партизанських загонів і повстанських організацій. На контакт із повстанським центром стали виходити їхні представники. Вони прагнули консолідації зусиль, хотіли отримати інформацію про хід підготовки загального повстання, директиви й засоби для ведення боротьби. До прикладу, в Київ приїжджав представник повстанських організацій Черкащини на прізвище Жук. Він повідомив, що організація повстанської мережі на цих теренах відбувається швидкими темпами. За його словами, найбільший вплив там мали повстанські отамани Бондарук і Бондаренко³⁰. Представник повстанців Холодного Яру Пустовіт інформував, що в селах на Чигиринщині створюються підпільні трійки, які займаються організаційною роботою й беруть на облік

всіх людей, що можуть долучитися до боротьби. Він переконував, що в Холодному Яру діє 4–6 тис. повстанців, а в разі потреби їхню чисельність можна збільшити до 30 тис.³¹. Відомо, що зв'язок із членами ВУЦПК встановив представник повстанського комітету Переяславського повіту. Він як і більшість зв'язкових отримав наказ стримувати сепаратні виступи до початку загального повстання. Проте варто зауважити, що справа із налагодженням зв'язків з повстанцями просувалася досить таки повільно. Навіть на самій Київщині низка повстанських організацій не мали зв'язків з ВУЦПК, діяли стихійно³².

Як свідчать чекістські документи, зв'язок із членом ВУЦПК К. Бендриком намагалися встановити члени «Комітету українського об'єднання». Ця організація, ніби то, складалася із викладачів та студентів Київського політехнічного інституту. Серед її учасників згадувався професор Й. Гермайзе, засуджений у 1930 р. в справі «СВУ». Однак конкретних доказів антибільшовицької діяльності політехівців чекісти не мали, вказувалося лише, що під час зустрічей ті розмовляли на антирадянські теми, критикували офіційну владу³³.

Так само примарною видається співпраця з ВУЦПК відомого політичного, громадського діяча, науковця й публіциста С. Єфремова. Хоча згадки про це містяться в окремих слідчих документах. Так, С. Махиня свідчив, що Ф. Наконечний привіз із-за кордону записку для С. Єфремова, стверджуючи, що останній працюватиме у ВУЦПК³⁴. Хоча Сам Ф. Наконечний в ході допитів будь-який зв'язок із Єфремовим заперечував. В іншому документі зазначалося, що С. Єфремов брав участь в опрацюванні проекту майбутньої Конституції Української Держави. І навіть, що С. Єфремов заарештовувався чекістами у справі ВУЦПК, але був відпущений за вказівками голови Раднаркому УСРР Х. Раковського та голови ВУЧК В. Манцева³⁵.

Водночас, не викликає сумнівів участь у роботі ВУЦПК відомого письменника та художника Г. Чупринки. Так, під час додаткового допиту в ЧК 26 липня 1921 р. А. Ковтунович свідчив, що на квартирі в К. Бендрика познайомився з письменником Г. Чупринкою. Офіційно, той мав їхати для перевірки біблі-

отек на Чигиринщині, а насправді — для перевірки місцевих «Просвіт». Їхніми учасниками були представники багатьох українських організацій³⁶. Планувалося, що Г. Чупринка буде представляти ВУЦПК на повстанському з'їзді в Холодному Яру, що був намічений на кінець травня 1921 р. Отримавши повстанські явки на Полтавщині й Чернігівщині, Г. Чупринка мав їх передати Ю. Гриню, що відповідав за організацію повстання на цих теренах³⁷.

Учасників ВУЦПК обурювала передовсім національна та економічна політика більшовицької влади в Україні, яку вони сприймали не інакше як окупаційну. Більшість із них були переконані, що УСРР — це лише ширма, а насправді більшовицька влада в Україні не є українською й нічого спільного з Україною не має³⁸. Про це підпільники змушені були свідчити вже після викриття організації, в ході допитів у в'язниці Київської губчека. До прикладу, І. Андрух 2 липня 1921 р. стверджував: «Як молодий старшина, повний запалу до праці і до смерті відданий справі національного українського відродження я дивився на цілу тодішню війну українського війська з Червоною гвардією через призму чисто національну і в Червоній гвардії бачив того самого ворога, що і в царській Армії. Для мене тоді було ясно, що Росія, якою б вона не була не зречеться добровільно України поки сам український народ не заставить її зріктися України на користь самого українського народу»³⁹.

Голова ВУЦПК І. Чепілко своє бажання боротися з радянською владою 13 липня 1921 р. пояснював несприйняттям її національної політики, продовольчої розкладки і використання каральних експедицій⁴⁰. К. Бендрик змушений був визнати, що ВУЦПК боровся за національне визволення України, право українського народу самостійно будувати своє економічне і культурне життя і що радянський уряд не в змозі розбудувати економічне й культурне життя України⁴¹.

В травні 1921 р. Ф. Наконечний здійснив другу поїздку до Польщі. Він мав вирішити питання фінансування ВУЦПК, направлення в розпорядження цього повстанського центру окремих старшин і збройних загонів з Польщі, отримати інформацію

про міжнародне та політичне становище Уряду УНР і перспективи подальшої боротьби⁴².

Після складання рапорту керівнику ППШ і зустрічі з Головним отаманом, Ф. Наконечний отримав офіційний мандат згідно з яким він мав об'єднувати між собою розрізнені партизанські загони та повстанські організації, налагоджувати зв'язок між українським підпіллям і Головною командою військ УНР, а також кошти, універсал Ради Республіки, агітаційну літературу, «Наказ №1 по Повстанським військам», підписаний С. Петлюрою та Ю. Тютюнником. Вони закликали населення України об'єднуватися в повстанські загони й готуватися до загального повстання, однак не вдаватися до передчасних збройних виступів, очікуючи відповідного наказу⁴³.

В Україні тривало формування підпільної повстанської мережі. Спеціально з цією метою ППШ пересилав сюди вояків і старшин з Польщі. Лише протягом першої половини травня 1921 р. на Київщину і Херсонщину було відправлено П. Турянського (Кухту), В. Мирона — на Уманщину, І. Авраменка (Андруха) — на Київщину, Нідерадзе — на Херсонщину, І. Дуткевича — в район Одеси, Антончика — в Летичів, Якубовича — на Уманщину та ін. Кожен із них отримав певні завдання від керівництва ППШ. Так, П. Турянський повинен був зв'язати київський і херсонський повстанками, В. Мирон — вступити на службу в більшовицьку військову частину в Умані й там закласти підпільні «двійки», «трійки»⁴⁴.

Напередодні повернення із Польщі Ф. Наконечного на зв'язок з ВУЦПК вийшов представник повстанського комітету Катеринославщини й Таврії А. Зірка. Він повідомив, що повстанські справи на цій території ведуться добре, найактивнішим учасником повстанського руху є отаман К. Блакитний, зібрано повстанський загін чисельністю близько дивізії. А. Зірка погодився на підпорядкування Катеринославського повстанкому ВУЦПК, а його особисто було призначено уповноваженим ВУЦПК з політичних справ на Катеринославщині й Таврії⁴⁵.

В підпорядкування ВУЦПК перейшов повстанський загін (70-80 учасників) Ф. Шидловського (Кошевенко, Сірко), що був

сформований в Крелевецькому повіті на Чернігівщині. Зброю і патрони підпільники здобули в Києві, таємно переправили їх в Коляжинський ліс, що біля с. Бронця. Учасники загону вели антибільшовицьку агітацію та розбили невеликий червоноармійський відділ. Та коли на ліквідацію загону були кинуті значні більшовицькі сили, повстанці змушені були розійтися по домівках⁴⁶.

В підпорядкування ВУЦПК перейшла також «Військова організація січових стрільців» (ВОСС), створена в квітні 1921 р. вояками-галичанами в Другій київській школі «Червоних старшин». Вона намагалася поширити свій вплив на всі військові червоноармійські частини Київського військового округу. Ініціатором заснування ВОСС та її керівником був галичанин, у минулому офіцер Армії УНР О. Думін. На час створення й діяльності ВОСС він був комуністом Солом'янського райпарткому та займав посаду лектора школи «Червоних старшин»⁴⁷. Його заступником був командир першої сотні цієї ж школи, в минулому студент університету Св. Володимира, офіцер Армії УНР А. Решетуха⁴⁸.

ВОСС була побудована за принципом підпільних п'ятірок. До її «Центральної п'ятірки» увійшли О. Думін (голова), командир першої сотні школи «Червоних старшин» А. Решетуха, командир взводу Т. Шестак, командир інженерної сотні Тимошенко, командир другої сотні Беднарський⁴⁹.

Зв'язок із керівниками ВОСС підтримував активний діяч ВУЦПК І. Андрух (Авраменко), який цілком можливо мав відношення до створення цієї організації. Відомо, що в березні 1921 р. І. Андрух повідомив О. Думіна та А. Решетуху про свою зустріч із С. Петлюрою, розповів про становище української еміграції в Польщі, цікавився можливістю залучення слухачів Другої київської школи «Червоних старшин» до підняття загальноукраїнського повстання⁵⁰.

Керівник ВОСС намагався налагодити зв'язок із повстанцями для того, щоб координувати спільні дії війська і повстанських загонів з початком загального повстання⁵¹. На початку травня 1921 р. О. Думін дав доручення А. Решетусі підібрати

декількох відповідальних старшин для поїздки в штаб отамана Ю. Мордалевича. За пропозицією А. Решетухи делегатом від ВОСС мав стати І. Бойко. Однак з невідомих причин ця поїздка була відмінена⁵².

Член ВОСС Т. Шестак згідно з завдання штабу Київського військового округу займався підбором слухачів для навчання в Другій київській школі «червоних старшин». З цією метою він відвідував частини Київського військового округу. За даними чекістів, паралельно з офіційним завданням Т. Шестак виконував накази керівника ВОСС О. Думіна та вербував членів для цієї підпільної організації. У документах вказувалося, що Т. Шестак підбирав для навчання в школі «Червоних старшин» осіб, що з різних причин перебували на нелегальному становищі, легалізував їх та вербував для участі в антибільшовицькій організації⁵³. Крім того, під час поїздок Т. Шестак, ніби то, збирав інформацію про чисельність більшовицьких військ в різних районах; рід та кількість озброєння; дислокацію військових частин та їхні райони обслуговування; політичні настрої серед військовослужбовців; національність військовослужбовців (співвідношення українців та росіян); кількість бронемашин та їх обслуговування. Також Т. Шестак фіксував дані про петлюрівські організації: райони оперування, чисельність, бойові акції, матеріальне становище тощо⁵⁴.

Протягом 24 березня — 11 травня 1921 р. Т. Шестак відвідав Балту, Єлизаветград, Первомайськ, Умань. За цей час він набрав для навчання в Другій київській школі «Червоних старшин» близько 150-160 курсантів⁵⁵.

Завдання зі збору розвідувальної інформації на території Київського гарнізону мав також виконувати член ВОСС А. Решетуха. У той же час М. Нерослик відповідав за налагодження підпільної діяльності в київських цивільних установах, за залучення до їхнього складу галичан, збору інформації про настрої серед службовців, ведення агітації за самостійність УНР⁵⁶.

За даними чекістів, діяльність ВОСС була налагоджена дуже добре, організація мала свою агентуру серед впливових

співробітників губернських і районних парткомів. Від них отримувала офіційні й таємні дані, що були далеко не доступними для рядових комуністів⁵⁷.

У травні 1921 р., у зв'язку з територіальним розширенням діяльності ВОСС і постановкою загальноукраїнських завдань, було вирішено перейменувати ВОСС на Українську військову організацію (УВО). Нова назва, на думку керівництва значно більше відповідала масштабам і рівню поставлених завдань, була більш зрозумілою і могла викликати прихильність населення Великої України⁵⁸.

В середовищі підпільників все частіше обговорювалися плани підняття антибільшовицького повстання. Так, під час одного із засідань УВО, що відбувалося на квартирі А. Решетухи, О. Думін повідомив, що ВУЦПК створює по всій Україні повстанські організації, які у визначений час піднімуть антибільшовицьке повстання. Із поваленням радянської влади в Україні, вона перейде до ВУЦПК. Серед повстанських районів найбільш розвиненим О. Думін назвав Трипілля, куди він мав виїхати особисто для збору інформації та встановлення зв'язків з повстанськими отаманами⁵⁹.

Через посланців ППШ П. Турянського та В. Мирона УВО встановила зв'язок із підпільною організацією, що діяла в 402 червоноармійському полку, який дислокувався в районі Умані. Подібно до УВО більшість її членів були вихідцями з Галичини⁶⁰. За даними чекістів, учасниками підпільної повстанської організації в 402 червоноармійському полку були: 1) ад'ютант 1 батальйону полку В. Саврій (готував повстання і мав зв'язок з отаманом Дерещуком), 2) Морозович; 3) В. Мирон (мав зв'язок з Ю. Тютюнником ВУЦПК, отаманами Дерещуком і Заболотним); 4) Бесога (організатор повстанського руху), 5) Голинський; 6) завідуючий мобілізаційним відділом 45 дивізії, 7) голова Уманського повітового кооперативного союзу (надавав допомогу морозовину); 8) старшина «Храпун» (переховував озброєння, амуніцію, проводив організаційну роботу); 9) начальник міліції з с. Верхнячка (готував коней для повстанців)⁶¹.

На останньому засіданні УВО О. Думін оголосив наказ ВУЦПК про початок загального повстання 28 травня 1921 р. Перші виступи мали відбутися в Балті, Вінниці, Умані, Звенигородці, Лубнах і в Чернігові. В Києві УВО планувала захопити школу «Червоних старшин», касу й цінності Галбюро. На військову організацію ВУЦПК покладалося захоплення 15 піхотних командирських курсів, артилерійських складів та «Арсеналу». Повстання мали підтримати повстанські загони з Трипілля. Планувалося, що їх очолить безпосередньо О. Думін. Для того, щоб полегшити захоплення школи «Червоних старшин» член УВО Т. Шестак зобов'язувався заручитися підтримкою земляків курсантів, підготувавши їх до виступу. Крім того, в ніч напередодні повстання О. Думін планував поставити черговими по школі «Червоних старшин» курсантів прихильних до української справи. В разі провалу виступу всі члени УВО повинні були пробиратися до повстанців⁶².

Надії на позитивне завершення загальноукраїнського повстання додавала підтримка повстанців різними прошарками населення України. Це зокрема визнавали й самі чекісти. Так, голова Київської губчека Я. Лівшиц в одній зі своїх телеграм до начальника таємно-оперативного відділу ВУЧК Ю. Євдокимова відзначав: «Популярність повстанкомів серед населення також був доволі високим, але лише в тих середовищах і колах, що були близькими до цих повстанкомів. Встановлено, що селяни всіх прошарків охоче прикривали членів повстанських організацій. Теж саме потрібно відзначити щодо міст, в середовищі містян і дрібних торговців і навіть серед робітників»⁶³.

Свідчення про підготовку повстання в Києві були отримані чекістами одночасно від багатьох інформаторів, що працювали в різних організаціях між собою непов'язаних. Вони зокрема вказували, склади зброї влаштовані в будинку учасника ВУЦПК Нікіфоренка (Кловський спуск, 16) і на квартирі Макеєва (Андріївський спуск, 34, кв. 31)⁶⁴.

Окремою підпільною організацією чекісти подавали «групу отамана Бесарабенка» — підпільної організації 5-го повстанського району. Її членами називалися: Т. Бесарабенко — повстан-

ський отаман, колишній співробітник Київського інженерного складу й офіцер Армії УНР; О. Грудницький – уповноважений ВУЦПК з військових справ, М. Ковальчук, О. Зубрицький (Греснюк) – казначей речового складу й робітник речового складу М. Стасюк. Однак є деякі підстави вважати, що ця організація була інспірована самими чекістами через своїх таємних інформаторів.

Історію цієї організації чекісти виводили з часу приїзду в Київ із-за кордону (травень 1921 р.) отамана Т. Бесарабенка. Напередодні він був призначений ППШ військовим керівником 5-го повстанського району, що охоплював Таращанський, Сквирський і Бердичівський повіти Київської губернії. Начальником штабу зазначеного району було призначено М. Ковальчука, а П. Житківського — начальником інформаційно-політичного відділу⁶⁵. Протягом травня-червня 1921 р. Т. Бесарабенко та М. Ковальчук шукали в Києві однодумців, готових влитися до їхньої підпільної організації. На їх заклик, ніби то, відгукнулися О. Грудницький, О. Зубрицький та О. Греснюк. Після вступу до Києва регулярних українських військ або повстанців вони мали організувати захоплення артилерійських та речових складів, майстерень, виставити охорону і не допустити грабунків⁶⁶.

На початку червня 1921 р. в Україну із Польщі перейшла дружина М. Ковальчука. Від уповноваженого ППШ при другому відділі (контррозвідка) польського Генштабу підп. О. Кузьминського вона отримала завдання встановити зв'язок між отаманом Т. Бесарабенком і ППШ, зібрати інформації про діяльність повстанських загонів Ю. Мордалевича та С. Заболотного, про суспільні настрої населення, налагодити зв'язок між Мордалевичем і Бесарабенком, передати отаманам наказ ППШ про недопустимість нескоординованих військових виступів і необхідність дочекатися наказу про загальний виступ від С. Петлюри⁶⁷.

Після переходу в Україну Л. Ковальчук прибула до отамана Ю. Мордалевича, де була захоплена чекістами. У їхньому супроводі дружини підпільників прибули до Києва й стали розшукувати чоловіків⁶⁸. Дізнавшись, що дружини перейшли на бік більшовиків і розшукують їх, Т. Бесарабенко і М. Ковальчук

вийшли з Києва. Останній залишив записку: «Знай, що я поїхав в Польщу і в безпеці, біжи й ти, так як тебе не помилують жиди, не помилують і зрадника Мордалевича»⁶⁹.

25 червня 1921 р. на станції Фастів М. Ковальчук добровільно здався в особливий відділ, прохаючи помилування. Його тимчасово амністували, очевидного для того, щоб використати для встановлення та захоплення інших членів ВУЦПК. Наступний арешт М. Ковальчука відбувся 7 липня 1921 р. Отаман Т. Бесарабенко повернувся до Польщі, де повідомив керівників ППШ про викриття ВУЦПК і підпільної мережі на Київщині. Чекісти заарештували практично всіх людей з якими він мав контакти — П. Стасюк, Р. Майорську, М. Лисенка, П. Сірика та ін.

На слід ВУЦПК майже одночасно натрапили Київська губерньська і Єлизаветградська повітова ЧК, а також закордонні органи радянських спецслужб, що детально відстежували діяльність української еміграції*. Передусім, далися взнаки слабка конспірація підпільних організацій та зрада одного із чільних діячів ВУЦПК — військового уповноваженого О. Грудницького. Він добровільно з'явився до командира червоноармійської частини, що дислокувалася в Бородянці — 224 червоноармійського полку (за іншими даними — 225 батальйону) й доніс, що на одному з хуторів неподалік Бородянки перебуває зі своїм штабом отаман Ю. Мордалевич і там має відбутися його зустріч з отаманом Ф. Артеменком (Орликом). Донощик назвав пароль «шабля», а також вказав, що охорона отамана налічує 25 осіб. Про свою участь та роль в уенерівському повстанському русі О. Грудницький не згадував, побоюючись покарання⁷⁰.

Червоноармійці оточили хутір, за виключенням декількох побудов у яких і перебував Мордалевич зі штабом. Опинившись на фланзі більшовицьких військ, повстанці обстріляли їх з кулемета й втекли. В полон потрапив лише помічник Мордалевича,

* Детальну історію агентурно-оперативної розробки ВУЦПК радянськими органами держбезпеки ми плануємо висвітлити у статті «Всеукраїнський Центральний Повстанський Комітет 1921 року: з історії оперативної розробки органів ВУЧК».

церковнослужитель П. Козловський. Крім того, червоні захопили канцелярію штабу Мордалевича: низку наказів, відозв і листів⁷¹. За словами одного із чекістських інформаторів, сам Ю. Мордалевич ледве не потрапив до рук червоноармійців й змушений був втікати з-під обстрілу. Сексот стверджує, що якби отаман приїхав на 5–10 хвилин раніше, то його б теж заарештували⁷².

В ході допитів П. Козловського, чекісти дізналися про існування в Києві ВУЦПК, прізвища й адреси окремих його членів. Завідувач таємно-оперативним відділом Капустянський видав наказ про їхній арешт. Та за вказаними адресами оперативні чекістські групи нікого не виявили⁷³. Про заплановані арешти підпільників попередив сам О. Грудницький. За його словами, він спочатку планував видати чекістам всіх членів ВУЦПК. З цією метою, 15 квітня 1921 р. передав дружиною записку І. Чепілку в якій повідомляв про свій приїзд до Києва й просив зібрати всіх членів ВУЦПК для заслухання звіту. Однак, усвідомивши, що після арештів, стане відомою його участь у ВУЦПК, 20 квітня О. Грудницький передав І. Чепілку іншу записку в якій вже писав про спробу захоплення Ю. Мордалевича, викриття підпільної мережі та заплановані арешти в Києві⁷⁴.

Наприкінці квітня 1921 р. Києвом прокотилася перша хвиля арештів. Чекісти затримали близько 100 осіб у т.ч. дружину І. Чепілка. Однак проведені обшуки і допити суттєвих результатів не дали, встановити безпосередніх учасників ВУЦПК не вдалося⁷⁵. У зв'язку із цим, подальшу оперативну розробку було вирішено проводити через застосування внутрішніх інформаторів.

15 червня 1921 р. отаман Ю. Мордалевич заявив про припинення боротьби і про свій перехід на бік радянської влади. У зв'язку із появою в газетах листа із розкаяннями Ю. Мордалевича відбулося засідання керівного органу ВУЦПК. Його учасники вирішили у триденний термін виїхати в Холодний Яр, навіть не очікуючи на результати повстанського з'їзду в Білій Церкві⁷⁶.

Інформація про переїзд керівників ВУЦПК до Холодного Яру викликала занепокоєння чекістського керівництва, оскільки виникла загроза втрати контролю над цією підпільною організацією. Було вирішено розпочинати таємні арешти окремих учасників ВУЦПК, передовсім тих, що планували виїзд з Києва⁷⁷, а вже згодом провести масові арешти. Основна операція із захоплення членів ВУЦПК й УВО відбулася в ніч з 30 червня на 1 липня 1921 р. За словами начальника Київської губчека Я. Лівшица, все відбулося блискуче, адже вдалося захопити всіх основних членів вказаних повстанських організацій⁷⁸.

У кримінальній справі «Цупком» перед судом постали 130 осіб. За «тяжкі і навмисні злочини» проти УСРР 45 із них були засуджені до вищої міри покарання — розстрілу. Майно засуджених до розстрілу конфісковувалося, а сам вирок не підлягав оскарженню. Багато підпільників були заслані на різні терміни до концтаборів⁷⁹. Проте такого покарання керівникам ВУЧК видавалось замало, тому вони вимагали від губернських ЧК посилення тиску на підпілля й покарання значно більшої кількості «контрреволюціонерів».

У загальному звіті про діяльність ВУЧК за 1921 р. наголошувалося на розгромі потужного петлюрівського центру в Києві: ліквідацію ВУЦПК, УВО, низки повстанських організацій на місцях та в частинах Червоної армії, Центральної залізничної організації. Зазначалося, що загальна кількість заарештованих перевищувала 6000 осіб. Ще більшою була кількість петлюрівців взятих на чекістський облік⁸⁰.

За участь в ліквідації ВУЦПК 10 серпня 1921 р. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет нагородив орденом Червоного прапора групу відповідальних працівників ВУЧК, в тому числі В. Манцева, Ю. Євдокимова, голову Катеринославської губчека О. Трепалов, голову Одеської губчека М. Дейча, начальника Особливого відділу КВО І. Воронцова та ін.⁸¹ Як не дивно, але співробітники Київської губчека, її голова Я. Лівшиц і начальник таємно-оперативного управління Капустянський, що відіграли провідну роль в ліквідації ВУЦПК у працях радянських істориків не згадувалися. Очевидно, далися взнаки «під-

водні течії» у стосунках керівників губернських ЧК із керівництвом ВУЧК в Харкові.

На наш погляд, матеріали кримінальної справи «ЦУПКОМ» переконливо свідчать про те, що петлюрівський повстанський рух у 1921 р. відзначався масовістю, користувався широкою підтримкою значної частини населення та підпорядковувався потужним повстанським центрам, а відтак становив значну загрозу утвердженню більшовицької влади в Україні. З ініціативи інтелігенції, емісарів Уряду УНР та колишніх вояків Армії УНР в Києві виник загальноукраїнський повстанський центр – ВУЦПК, що намагався брати активну участь в підготовці загальноукраїнського антибільшовицького повстання з метою відновлення УНР. Однак через обмежені людські та фінансові можливості, брак військового досвіду та підпільної боротьби, ВУЦПК був приречений на поразку. Його досить швидко викрили радянські органи держбезпеки, заарештувавши майже всіх учасників. Вслід за ВУЦПК та УВО було викрито значну кількість повстанських організацій по всій території України, що й стало однією із головних причин невдачі Другого Зимового походу восени 1921 р. та загальноукраїнського антибільшовицького повстання.

¹ *Козельський Б.В.* Шлях зрадництва і авантур (Петлюрівське повстанство) — Х.: Державне видавництво України, 1927. — 148 с.; *Залевський А.Д.* Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921–1922 роки) // Український історичний журнал. — 1959. — № 4. — С. 90–98. *Кучер О.* Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні у 1921–1923 рр. — Х.: Вид-во Харківського університету, 1971. — 170 с.; *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн. 2. — 4-е изд. — М.: Политиздат, 1986. — 397 с.; *Вишнівський О.* Розгром Всеукраїнського Повстанського Комітету і самогубчий рейд // Вісті Братства кол. Вояків 1. УД УНА. — Мюнхен, 1962. — Ч. 106. — С. 51–52; *Полтава Л.* Повстанці на Півдні України в 1920-21 роках // Вісті комбатанта. — 1967. — №3. — С. 32–35; *Верига В.* Листопадовий рейд. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1995. — 190 с.

² Василенко В. Документальні свідчення про підготовку в Україні загального антибільшовицького повстання та відновлення УНР (1921 р.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 2008. — Ч. 1–2 (30/31). — С. 138–196; Сідак В. Партизансько-Повстанський Штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.): Нарис. — К.: Інститут підготовки кадрів СБУ, Інститут історії НАН України, 1995. — 66 с.; Сідак В. Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії): Монографія / Інститут історії України НАН України. — К.: ВД «Альтернативи». — 1998. — 320 с.; Срібняк І. Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. // Український історичний журнал. — 2001. — №5. — С. 107–120. Стегній П. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху). Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. — Кременчук: Кременчуцький державний політехнічний інститут, 2000. — 187 с.; Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. — Львів.: «Світ», 2000. — 144 с.

³ ГДА СБУ. — Спр.74760-ФП. — Т. 2. — Арк. 3; Т. 3. — Арк. 41 зв.

⁴ Там само. — Т. 2. — Арк. 4; Т. 3. — Арк. 42 зв.

⁵ Там само. — Т. 3. — Арк. 43; Т. 4. — Арк. 16.

⁶ Там само. — Т. 2. — Арк. 5; Т. 3. — Арк. 43 зв.

⁷ Там само. — Арк. 6.

⁸ Там само. — Т. 3. — Арк. 21.

⁹ Срібняк І. Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. // Український історичний журнал. — 2001. — № 5. — С. 112.

¹⁰ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 2. — Арк. 8-9.

¹¹ Там само. — Т. 3. — Арк. 22.

¹² Там само. — Арк. 21 зв.

¹³ Там само. — Т. 2. — Арк. 9; Т. 3. — Арк. 13, 36.

¹⁴ Там само. — Т. 3. — Арк. 19 зв.

¹⁵ Там само. — Т. 2. — Арк. 7; Т. 3. — Арк. 44.

¹⁶ Там само. — Т. 3. — Арк. 22 зв., 45.

¹⁷ Там само. — Арк. 46 зв.

¹⁸ Там само. — Т. 4. — Арк. 23зв.–26 зв.

¹⁹ Там само. — Арк. 19 зв.

- ²⁰ Там само. — Т. 3. — Арк. 59 зв.
- ²¹ Там само. — Арк. 23.
- ²² Там само. — Арк. 14.
- ²³ Там само. — Арк. 18; Т. 5. — Арк. 22.
- ²⁴ Там само. — Т. 2. — Арк. 11-12; Т. 5. — Арк. 23 зв.-24.
- ²⁵ Там само. — Т. 5. — Арк. 48 зв.
- ²⁶ Там само. — Арк. 25, 72.
- ²⁷ Там само. — Т. 2. — Арк. 10-11; Т. 3. — Арк. 18.
- ²⁸ Там само. — Арк. 30-31, 49.
- ²⁹ Там само. — Т. 4. — Арк. 10 зв.
- ³⁰ Там само. — Т. 3. — Арк. 23 зв.
- ³¹ Там само. — Арк. 14.
- ³² Там само. — Т. 3. — Арк. 25.
- ³³ Там само. — Т. 5. — Арк. 28-28 зв.
- ³⁴ Там само. — Арк. 28 зв.
- ³⁵ Там само. — Т. 2. — Арк. 30.
- ³⁶ Там само. — Т. 5. — Арк. 36.
- ³⁷ Там само. — Арк. 9 зв.
- ³⁸ Там само. — Т. 3. — Арк. 14-15.
- ³⁹ Там само. — Т. 4. — Арк. 19.
- ⁴⁰ Там само. — Т. 3. — Арк. 19.
- ⁴¹ Там само. — Т. 5. — Арк. 22.
- ⁴² Там само. — Т. 2. — Арк. 22, 24.
- ⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 1429. — Оп. 2. — Спр. 113. — Арк. 7.
- ⁴⁴ ГДА СБУ. — Спр. 74760-ФП. — Т. 2. — Арк. 24; Т. 6. — Арк. 65.
- ⁴⁵ Там само. — Т. 3. — Арк. 26.
- ⁴⁶ Там само. — Т. 2. — Арк. 15-18; Т. 3. — Арк. 18.
- ⁴⁷ Там само. — Т. 17. — Арк. 3.
- ⁴⁸ Там само. — Т. 6. — Арк. 27.
- ⁴⁹ Там само. — Т. 11. — Арк. 46.
- ⁵⁰ Там само. — Т. 6. — Арк. 28.
- ⁵¹ Там само. — Т. 2. — Арк. 29.

- ⁵² Там само. — Т. 6. — Арк. 27.
⁵³ Там само. — Т. 12. — Арк. 43.
⁵⁴ Там само. — Т. 17. — Арк. 1.
⁵⁵ Там само. — Т. 6. — Арк. 35–35 зв.
⁵⁶ Там само. — Т. 2. — Арк. 28.
⁵⁷ Там само. — Т. 11. — Арк. 1.
⁵⁸ Там само. — Т. 2. — Арк. 32.
⁵⁹ Там само. — Т. 6. — Арк. 30.
⁶⁰ Там само. — Т. 2. — Арк. 35; Т. 12. — Арк. 25.
⁶¹ Там само. — Т. 17. — Арк. 38–38 зв.
⁶² Там само. — Т. 6. — Арк. 32–32 зв.
⁶³ Там само. — Т. 12. — Арк. 62.
⁶⁴ Там само. — Арк. 25.
⁶⁵ Там само. — Т. 7. — Арк. 18.
⁶⁶ Там само. — Арк. 1зв.
⁶⁷ Там само. — Арк. 9зв.
⁶⁸ Там само. — Т. 2. — Арк. 42; Т. 7. — Арк. 22.
⁶⁹ Там само. — Т. 2. — Арк. 43.
⁷⁰ Там само. — Т. 3. — Арк. 73; Т. 12. — Арк. 7.
⁷¹ Там само. — Т. 12. — Арк. 7.
⁷² Там само. — Т. 15. — Арк. 3 зв.
⁷³ Там само. — Т. 12. — Арк. 7.
⁷⁴ Там само. — Т. 3. — Арк. 76.
⁷⁵ Там само. — Т. 12. — Арк. 8.
⁷⁶ Там само. — Арк. 28.
⁷⁷ Там само. — Т. 11. — Арк. 59.
⁷⁸ Там само. — Арк. 138.
⁷⁹ Там само. — Т. 2. — Арк. 54.

⁸⁰ *Склярєнко Є.* ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1995. — №1. — С. 75.

⁸¹ *Голинков Д.* Крушение антисоветского подполья в СССР. — Кн. 2. — 4-е изд. — М.: Политиздат, 1986. — С. 139.